ҚИЗИЛҚУМДА ТОҒ-КОН САНОАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Умиджон Ортиқович НАРЗУЛЛАЕВ
доцент
Тарих фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори
Навоий давлат педагогика институти
Навоий, Ўзбекистон

Аннатоция

Ушбу мақолада Навоий вилоятининг асосий қисмини эгаллаган Қизилқумда тоғ-кон саноатининг вужудга келиш таҳлил қилинган. Шунингдек, Навоий кон металургия комбинати фаолияти ва Навоий шаҳрининг вужудга келиш тарихи ёритилган.

Таянч сўзлар: Қизилқум, Учтут манзилгоҳи, Сангбур, тоғ-кон саноати ва ривожланиш тарихи, НКМК, янги саноат маркази, Навоий шаҳри, мустақиллик, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, “Марварид шаҳар”.

РАЗВИТИЕ ГОРНО-ДОБЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КЫЗЫЛКУМАХ

Умиджон Ортикович НАРЗУЛЛАЕВ
доцент
Доктор философии (PhD) по историческим наукам
Навоийский государственный педагогический институт
Навои, Узбекистан

Аннатоция

В статье анализируется возникновение горно-добывающей промышленности в Кызилкумах, которые занимают основную часть территории Навоийской области. Вместе с тем, освещается деятельность Навоийского горно-металлургического комбината и процесс формирование города Навои.

Ключевые слова: Кызилкумы, месторождение Учтут, местность Сангбур, горнодобывающая промышленность и её история, НГМК, новые промышленные центры, город Навои, независимость, социально-экономическое развитие, «Город жемчужина».

Ўзбекистоннинг “олтин сандиғи” бўлмиш, Навоий вилояти майдонининг асосий қисми бепоён ва бойликларга кон Қизилқум саҳросига тўғри келади. Қизилқум – Евроосиёнинг энг йирик саҳроларидан бири ҳисобланиб, шимолда Орол денгизи соҳилидан, жанубда Зарафшон дарёси ёнидаги тор фаровон оазисгача чўзилган. Бу йирик ҳудуд катталиги 300 минг кв.км.га тенг бўлиб, шарқда ва ғарбда Марказий Осиёнинг улкан дарёлари – Сирдарё ва Амударё билан чегарадош.

Қизилқум кончилик саноати тарихининг ўтмишига назар солсак, айнан Навоий вилоятида кончилик ишлари қадимдан вужудга келган деган хулосага келишимиз мумкин.

Навоий вилояти Учтут қишлоғи яқинида ноёб чақмоқтош конлари топиб ўрганилган. Уни академик Я.Ғуломов раҳбарлигидаги экспедиция 1958 йилда топган эди. Кейинчалик унинг шогирдлари М.Қосимов, Т.Мирсоатов, У.Исломовлар атрофлича ўрганишиб, ўтмиш тарихга доир муҳим илмий маълумотлар тўпладилар ва тегишли хулосалар яратилди.

Учтут чақмоқтош кони заҳирасининг умумий майдони 8000 м^2 бўлиб, шундан ҳозиргача 1000 м^2 қазиб ўрганилган ва 32 та чақмоқтош конлари очилган. Бу ерда ўра, хандақ, шахта, тўла йўсиндаги конлар очилган. Айримларининг чуқурлиги 5,5 метргача боради. Конларнинг тупроқли деворларида буғунинг курак суяги, ёғоч қуролларнинг излари, шахталар ичидан эса учи силлиқланган ва ишлатилган ҳайвон шохлари топилган. Умуман, конлардан 35 хил тош ҳамда ҳайвон шохидан ясалган қуроллар топилган бўлиб, бу ашёлар қадимда одамларнинг бу конлардан узоқ муддат давомида хом ашё сифатида фойдаланганлигидан гувоҳлик беради.

Шахта чуқурларидан йирик тош бўлакларини ажратиб ташқарига чиқариш ишларида ҳайвон териларидан қилинган қоп ва замбиллардан, йирик тошларни парчалашда оловдан ҳам фойдаланилган. Қиздирилган тошга сув пуркалса осон парчаланган. Сўнгра нам тортган чакмоқтош мўртроқ бўлиб, қурол ясаш учун осон кечган. Шунингдек, ўз замонасида одамлар кон яқинида чакмоқтошлардан қуроллар ясайдиган устахоналар вужудга келтиришган.

Шунингдек, Қизилқумда геолог ва археологлар томонидан бронза ва темир эритишга мўлжалланган ибтидоий қозон ўчоқлари топилган. Бу топилмалар эрамизгача бўлган иккинчи ва биринчи минг йилликларга тегишлидир. Бу ота боболаримиз яхшигина металсоз бўлганлигини билдиради ҳамда улар ерости бойликлари ҳақида етарлича хабардор бўлиб, кон ишлари бўйича зарур кўникмага эга бўлганлар.

Навоий шаҳридан унча узоқ бўлмаган масофада тахминан беш-олти километр жануб томонда қадимий кончилар манзилгоҳи Сангбур қальаси мавжуд. Сангбур Зарафшон водийсининг таянч истеҳкомларидан бири бўлиб хизмат килган. У водийга ўтиш жойида уни чўл томондан ҳимоя қилган. Қальа муҳим, ҳал қилувчи ўрин эгаллаган. Овал шаклидаги қалъа шимолдан жанубгача чўзилиб, узунлиги 14 метр, шарқдан ғарбгача деворларининг сиртқи томонидан ҳисоблаганда 4 метр атрофида бўлган. Марказий кўрғоннинг кенглиги 5 метр чамасида. Қалъанинг пастида унчалик баланд бўлмаган тепаликда шаҳар жойлашган.

Сангбур – кадимий сўз бўлиб “санг” – тош, “бур” эса синдириш, ажратиш маъноларини беради. Сангбур аҳолиси тош конларида меҳнат қилишган, алмашиш ва сотиш учун тошдан идишлар ясашган, тегирмон тошларини тарашлашган. Шаҳар аҳолиси яқин атрофда жойлашган тоғ мажмуасида ишлаган қалъадан сал шарқ томонда тош конлари жойлашган бўлиб, ундаги тоғ жинсларидан кеч ўрта асрларгача тош болта, чўкичлар, дон янчғичлар, найза учлари ва бошка жиҳозлар тайёрланган. Аҳоли кулолчилик маҳсулотлари хам ишлаб чиқаришган.

Зарафшон водийсида қадимдан олтин қазиб чиқарилган. Зарафшон – форс тожик сўзидан олинган бўлиб, олтин сочувчи деган маънони англатади. Қадимда Зарафшон дарёси Политимет деб аталиб, дарё қумларидан олтин ювиб олинган. Бунинг учун қўй терилардан (пўстак) фойдаланишган. Тери пўстакка ёпишган қум чўп-савагичлар билан урилгач пастга тушган, олтин зарралари шу терига ёпишиб колган.

Геродот ҳозирги Қизилқум ҳудудида яшаган массагетлар ҳақида қуйидагича гувоҳлик берган: “...темир ва кумушни ... умуман ишлатмайдилар, сабаби бу металлар уларниг мамлакатларида йўқ, олтин ва мис эса мўлдир” [2;94]. Антик давр географияси обрўли намояндаси Страбон Марказий Осиё ҳақида маълумот бериб, Амударё ва Сирдарё халқлари темир нималигини билмасликлари, хар қандай металдан кўра у ерда олтин ва кумуш кўпроқ

эканлигини, темир йўқлигидан от-улов, асбоб-анжомларнинг аксарияти кўп қисми олтин ва кумушдан ясалганлиги ҳақида баён қилади.

Ўрта асрларда эса форс тарихчилари ҳам Самарқанд якинидаги олтин конлари ҳақида ёзганлар.

Кейинги XVI асрга келиб, айниқса Бухоро хони Абдуллахон II (1556-1588) даврида олтин, кумуш ва мис тангалар зарб этилди ҳамда заргарлик ишларидаги қатор янгиликларни амалга оширди. Бухоро амирларининг машҳур олтини хусусидаги маълумотлар мавжуд. Шарқий Бухоронинг тоғли ҳудудларида ҳукмдорларнинг яширин олтин конлари борлиги хақида маълумотлар келтирилади. Аммо бу ерда ҳам из йўқолган эди. Амирлик қулаши олдидан унинг хазиналаридаги олтин 250 тоннага етган деган ривоятлар бор.

Ўрта асрлардан бошлаб олтин маъданларининг жойлашган жойлари сир тутиб келинган. Айниқса Бухоро амирлигида бу иш давлат даражасига кўтарилган эди. Амирлик саройидан юборилган олтин изловчилар ёки олтин олувчилар маъданни олиб келгач яширин равишда йўқ қилиб юборилган.

Бухоро амирлигидаги олтин конлари табиийки бошқаларни ҳам қизиқтириб келган. Айникса Чор Россияси Бухоро амирлиги, Туркистон ўлкасини мустамлака қилиб олгач, унинг ҳудудларидаги қазилма бойликларни ўрганиш, ўзлаштириш учун катта эътибор берган. Бухоро амири Абдулаҳадхон саройида Россия давлатининг сиёсий агентлиги очилишига рухсат берилгач, бу жараён янада кучайган. Бу мақсадда катор илмий экспедициялар ташкил этилади. Ўлкада геология қидирув ишлари XIX аср охири XX аср бошларида бошланади ва муттасил давом эттириб борилади.

Қизилкумнинг “сеҳрланган” тутқич бермас олтинлари олимлар орасида турли баҳсларни келтириб чиқарди. 1901 йилда Қизилқумга келган Николай Зарудний ҳозирги Мурунтов кони атрофларида тоғ жисмларини ўрганиш ишларини олиб борган ва олтин борлигига ишонч билдирган бўлса, В.Покровский-Козелл эса ишонч билан у томонларда олтин умуман йўқ ва бўлиши мумкин эмас деган гапни айтган.

XX асрнинг 30 йилларида академиклар Александр Фресман ва Дмитрий Шербаковлар Қизилкумга экспедиция уютиришади. Умуман рус геологлари Қизилқумдаги олтин конларини топиш учун 50 йилдан ортиқ вақт сарфлашади.

1958 йилда Мурунтов тоғи яқинида олтин конларини аниқлашга муваффақ бўлинди. Навоийдаги кўпгина конлар ўзининг ноёб хусусиятлари ва захиралари нуқтаи назаридан нафакат Марказий Осиёда, балки бутун дунёда камдан-кам топилади. Мурунтов, Давгистов, Кўкпатас, Омонтойтоғ каби улкан олтин конлари, Қизилқумдаги фосфорит кони мамлакатимиздан олис-олисларда ҳам яхши маълум

Қизилқум бағридаги бебаҳо табиий бойликларни ўзлаштириш мақсадида Навоий кон-металлургия комбинати бунёд этилди. Бу корхона собиқ СССР Министрлар Советининг 1958 йил 11 мартдаги Қарорига асосан ташкил этилди.

Малакатимиздаги саноат индустриясининг байроқдори ҳисобланган Навоий кон металлургия комбинати (НКМК) – кўп тармоқли корхонадир. Корхонада уран, олтин, кумуш, қурилиш материаллари, мармар маҳсулотлари, фосфорит қазиб олинади. Қидирув-разведка ишлари, маъданни қазиб олиш ва уни қайта ишлашдан бошлаб то уран оксиди ва соф (99.99) олтин олишгача бўлган тугалланган жараённи амалга оширувчи саноат корхонаси ҳисобланади.

Навоий кон металлургия комбинатига қарашли саноат корхоналари республикамизнинг Навоий, Бухоро, Самарқанд, Жиззах ва Тошкент вилоятларида жойлашган. Навоий кон-металлургия комбинатининг фаолияти минерал хомашё ресурсларидан янада самаралироқ фойдаланиш, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш ва янги ишлаб чиқариш корхоналарини интенсив ривожлантириш йўли билан Ўзбекистоннинг иқтисодий кувватини ошириш ва барқарорликни таъминлашга йўналтирилган.

Ўзбекистон олтини азалдан бутун дунёда Бухоро олтини сифатида машҳур бўлиб, у кейинги йилларда ҳам дунёдаги энг асл олтин сифатида қайта-қайта эътироф этилмокда.

Ўзбекистон Республикасида олтин ва ураннинг асосий кисмини қазиб олаётган Навоий кон-металлургия комбинати жаҳондаги уран ишлаб чикарувчи давлатлариниг биринчи бешталигидан ўрин олган. Навоий кон-металлургия комбинатида олинган олтин ёмбилар 1994 йили Лондон рангли металлар биржаси арбитраж лабораторияси сертификатига эга бўлган. 1997 йилда эса Токио саноати товарлари биржасининг сифат сертификати ва бошқа совринлар берилган [8]. Навоий кон-металлургия комбинати 2000 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Дўстлик” ордени билан мукофатланди.

Кончилик саноатининг ривожланиши Қизилкум минтакасида муттасил ва кенг қамровли қурилишларнинг олиб борилиши, минерал хом ашёларни қазиб олиш жараёнида чўлда ноёб ишлаб чиқариш мажмуи, кўп сонли конлар, шахталар, карьерлар вужудга келди. Шу билан бир вақтда кўркам, кўкаламзор хиёбонларга, барча қулайликлар мавжуд маданият марказларига эга бўлган оазис-шаҳарлар қад кўтарди.

Қизилқум минерал бойликларини ўзлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган кон-металлургия комбинатининг қурилиши янги саноат маркази барпо этилишига асос бўлди. 1958 йилнинг 3 сентябрида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фармонига биноан Кармана райони ҳудудида барпо этишга киришилди [5]. 1957 йил “Гипрогор” номли Москва давлат илмий-текшириш институти Бухоро вилоятининг Кармана райони ҳудудида янги саноат шаҳрини барпо этиш бўйича режа ишлаб чиққан эди [6;136]. 1959 йил ушбу лойиҳа асосида комбинат ва қурилиш ташкилотлари ишчилари учун бир ва икки қаватли уйлар қурилиши бошланди. Бу ҳақда шаҳарнинг қурувчи иш бошқарувчиси шундай эслайди: “Шаҳар ҳудудининг биринчи микрорайонидаги уйларга биринчи ғишт қуйилар экан, бу уйлар бир қаватли, 4 хонали қизил ғиштдан қурилиши мўлжалланиб, шу асосида иш бошлаган эди” [7;125.]. Бу лойиҳа оддий қўрғонлар (посёлка) қурилиши учун

режалаштирилгани боис тез орада ундан воз кечилди. Шаҳар қурилиши Дубна ва Обнинск каби шаҳарларни лойиҳалаштирган Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) давлат институти мутахассисларига топширилди. Малакали мутахассисларга замонавий шаҳарсозлик талабларига жавоб берадиган шаҳар лойиҳасини яратиш, шаҳар лойиҳасини тайёрлаш жараёнида маҳаллий иқлим шароити, жойлашув рельефи, шамол йўналишларини ҳам эътиборга олиш топширилди.

1961 йил ишлаб чиқилиб, собиқ Ўзбекистон ССР Министрлар Совети тасдиқлаган бош режада янги саноат корхоналарини (Навоийазот, электрохимзавод, цементзавод, пахтазовод) қуриш ҳам режалаштирилган эди [3;284]. Табиийки, бунинг учун аввало шаҳарда аҳоли учун турар жой бинолари, транспорт коммуникация тизимини барпо этиш зарур эди. Шаҳарнинг кенгайтирилиши, ишлаб чиқариш, кадрларга бўлган эҳтиёж ва шу билан боғлиқ бир қатор ижтимоий муаммоларнинг аниқ ҳисобини олиб шунга монанд иш юритишга тўғри келди. Бир мунча қулайликлар яратилгандан сўнг шаҳарга турли ўлкалардан янги ишчи кучлари оқиб кела бошлади.

Олдинроқ айтиб ўтилганидек, Навоий шаҳрининг янги бош режаси Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) лойиҳалаштириш институти инженер мутахассислари В.А.Курносов, В.Ф.Акутина, В.А.Яковлев томонидан 1978 йилда ишлаб чиқилди ва 1980 йил 7 январда собиқ Ўзбекистон ССР Министрлар Совети томонидан тасдиқланди [3;284]. Ушбу лойиҳа архитектуранинг барча талабларига тўлиқ жавоб бера олди. Бунга асос сифатида 1975 йил шаҳарнинг бир гуруҳ меъморлари Жаҳон шаҳарсозлиги Кенгашининг Халқаро Аберкромби мукофоти билан тақдирланганини мисол келтириш мумкин.

Шаҳар қурилиши лойиҳасига раҳбарлик қилган А.В.Коротковнинг ҳикоя қилишича, шаҳар лойиҳаси ўзбек поэзиясидаги ғояларга уйғун ҳолда яратилгани ва шундан келиб чиқиб шаҳарга Алишер Навоийнинг номи берилса мақсадга мувофиқ бўлишини айтган [4;93.]. Шу тариқа, янги барпо этилган саноат шаҳри буюк мутафаккир Алишер Навоий номи билан аталган.

Навоий шаҳри шаҳарсозликнинг ибратли намунаси сифатида халкаро доирада ҳам тан олина бошланди. 1975 йилда ўзида Навоий шаҳри шаҳар меъморчилиги бўйича Америка Қушма Штатларида ўтказилаган ЭКСПО кўргазмаси мукофотининг совриндори бўлди.

Буюк шоир ва мутафаккир бобомиз номини улуғлаб келаётган, мамлакатимизнинг энг гўзал шаҳарларидан бири, Навоий вилоятининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази бўлган Навоий шаҳри дастлаб 25 минг аҳоли учун посёлка сифатида қурила бошлаган эди. Кейинги йилларда Навоий шаҳри ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама тараққий этди.

Бугун шаҳарда 200 минг аторфида аҳоли истиқомат қилмокда. Агар Навоий вилоятида 92 миллат ва элат вакиллари яшаб келаётган бўлса, унинг “Марварид шаҳар” деб ном олган марказида 80 дан ортик миллат вакиллари истиқомат қилмокда. Аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириш, кишиларнинг муносиб ҳаёт кечириши учун зарур шарт-шароитлар яратиш борасида улкан ишлар амалга оширилмокда. Мустақиллик йилларида қурилиш бунёдкорлик ишлари ҳажми ва кўлами йилдан-йилга ошиб бормокда. Навоий шаҳрининг ўзига хос ва мос кўрку тарвотига ҳусн қўшаётган замонавий уй-жойлар билан бирга вилоят архивининг янги биноси, матбуот уйи, вилоят телерадио компанияси, кураш мактаби каби иншоатлари ва 2010 йилда шаҳар марказидаги Алишер Навоий номидаги боғда 2400 томашабинга мўлжалланган амфитеатр, 2011 йилда “AQUA” парк, “Ёшлар маркази” мажмуалари мисол бўла олади.

Мамлакатимизнинг харитасида ўтган асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган Навоий шаҳри кудратли саноат марказига айланди ва қисқа вақт ичида юртимизнинг энг гўзал кентлари қаторидан жой олди. Эндиликда шаҳар Қизилкумни янада кенг миқёсларда ўзлаштириш, уни дунё харитасидаги ёш ва келажаги буюк давлатнинг чинакам хазинасига айлантириш йўлидаги бунёдкорлик ишларининг чинакам марказига айланди. Мустақилик йилларида шаҳар ҳар жиҳатдан кўркамлашиб, замонавий қиёфа касб этди, мамлакатимизнинг йирик маданий-маърифий марказларидан бирига айланди.

Бу эса Қизилқумда тоғ-кон саноатининг янада ривожланиши, равнақ топишида муҳим аҳамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Вентшейн Л. Имя для города // Правда Востока, 1994 год 16 апрель.
2. Геродот. История В 9-ти кн. Перев Г.А. – Москва: Ладомир, ООО “Фирма” издательство АСТ”, 1999.
3. Кучерский Н.И., Аствацатурян Г.Г., Бердников Е.А. Навоийский горно-металлургиический комбинат. – Ташкент: Шарк, 2002.
4. Кучерский Н.И. Золото Кызилкумов. – Ташкент: Шарк, 1998.
5. Навоий вилояти давлат архиви. 3 - фонд, 24 - рўйхат, 53 - иш, 25 - варақ.
6. Ризаев С.Р. Навоийский горно-металлургический (Очерки новейший истории). – Ташкент: Шарк, 2008.
7. Чебыкин А. А. Записки строителя. – Ташкент: Узбекистан, 1970.
8. ЎзР МДА 20 - фонд, 1- рўйхат, 25 - иш, 144- варақ